

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

A MŰLT VALLATÁSA: MEGSZÓLALNAK A SZIKLASÍROK*

RÉGÉSZETI FELFEDEZÉSEK JERUZSÁLEMBEN

Amikor a régészet felfedezéseiről olvasunk, amelyek az ókori Közel-Kelet területén felszínre hozták a letűnt korok emlékeit, az első kérdés, amit legtöbben feltesznek az, hogy azoknak milyen kapcsolatuk van a Bibliával. A kérdés a kívülálló számára zavarbaejtő lehet. Egyrészt meg van győződve arról, hogy a régészeti felfedezések eloszlatták az elmúlt nemzedékek kételkedését, és megerősítették a Biblia történetiségét. Másrészt viszont azt hallja, hogy a régészet bebizonyította, a Biblia egyszerűen téved. Az a törekvés azonban, hogy csak egyik szemünkkel pillantunk a régészeti eredményekre, miközben a másik a Bibliára szegezve marad, olyan ferde látásmódhoz vezet, amely az emberrel tévesen láttatja meg ezeket az ősi kultúrákat, mindpedig magát a Bibliát.

A régészeti bizonyítékok ugyanis csak egyikét jelentik azoknak a tényezőknek, amelyeket a Biblia alapját szolgáltató történelmi valóság vizsgálatához figyelembe kell vennünk. A másik tényező a rendelkezésre álló bibliai szövegek kritikai vizsgálata, az, hogy mikor írták azokat, mi volt a szerzők célja, milyen volt történelem-értelmezésük, másszóval azok a kérdések, amelyeket a biblia-kritika címszóval össze lehet foglalni, legalább ugyanilyen fontosak. A Biblia szövege és a régészet által szolgáltatott adatok objektív tényezők, amelyek felett a vitának nincs helye. Viszont ha ezeket az adatokat különböző elméleti összefüggésekbe helyezük el, azaz különbözőképpen s főként célzatos beállítással értékeljük, akkor igen különböző képeket kapunk a Bibliáról.

A régészet sem nem bizonyítja, sem nem cáfolja végérvényesen a Bibliát. A régészetnek egészen más, igen fontos feladatai vannak. Ez a tudomány bizonyos tekintetben újra életre kelti azt az anyagi világot, amelyet a Biblia feltételez. Annak ismerete ugyanis, hogy miből építettek egy házat, vagy milyen is volt egy kultuszhelyként használt „magaslat“, egyrészt nagyban emeli a bibliai szöveg megértésének fokát, másrészt kiegészíti a történelmi tudósításokat. Továbbá, a régészet ismerteti velünk az ókori Izrael szomszédainak életmódját és gondolkozását, ami önmagában is érdekes, és ami ugyanakkor megvilágítja azt az eszmevilágot,

---

* Az ismertetés Gabriel Barkay: „Ketef Hinnom. A Treasure Facing Jerusalem's Walls“ című beszámolója felhasználásával készült.

amelyből az ókori Izrael gondolkozása kialakult. Végül pedig a régészet alapvető nyersanyagot szolgáltat a bibliai történelem azon kutatói számára, akik azt vallják, hogy a kutatás legfőbb feladata helyesen értelmezni a Bibliában levő tényanyagot, nem pedig igazolni vagy cáfolni a művet.

A Biblia jelentősége nem magukban a történeti tényekben rejlik, hanem a szöveg történelem-magyarzatában, ami a kinyilatkoztatás eszköze, s mint ilyen nem bizonyítható és nem is cáfolható. Csüggedésre okot adó mégis, hogy a régészet, még a pusztá tények esetében is, számunkra viszonylag kevés adatot szolgál. Ennek oka igen egyszerű. A Biblia eseményei nagyrészt Palesztina területén játszódnak, az ott talált írásos anyag viszont, amely nélkül a történeti rekonstrukció szükségszerűen mindig kérdéses marad, csekély, majdnem semmi. Itt nem irtak csaknem elpusztíthatatlan agyagtáblákra, mint amilyeneket Mezopotámiában használtak, és a talaj sem volt a romlandó anyagokkal olyan kegyes, mint Egyiptom homokja. (Vö. Ch. Bermant, M. Weitzman: Egy ismeretlen ókori civilizáció: Ebla, 56—84 l.).

Jeruzsálem múltjának titkai mindig vonzották a zarándokokat és az utazókat a Szentföldre. Zsidók, mohamedánok és keresztények, akik az elmúlt századok alatt meglátogatták a várost, írásban és képekben rögzítették élményeiket és benyomásaikat, amelyek fontos bizonyítékokat szolgáltatnak számunkra a város történetét illetően. Az utóbbi két évszázad alatt a Szentföld iránti érdeklődés tudományos irányt vett, tudósok és történészek kezdtek tanulmányozni történetét és az 1860-as években megtörténtek az első régészeti ásatások Jeruzsálemben. Kezdetben ezek a vállalkozások többé-kevésbé csupán vak tapogatózások voltak az ismeretlenben, gyakran magát az ásatásra vállalkozót is veszélybe sodorva, s a legtöbb esetben helytelen következtetésekhez vezettek, mivel hiányoztak az ásatások tudományos módszerei.

Jeruzsálem folyamatosan lakott volt több mint háromezer éves történelme folyamán és az egymás fölé helyeződő települési szintek pusztítások és újjáépítések viharos történetéről tanúskodnak. Ez a bonyolult helyzet komoly akadályokat és nehézségeket állított a szakemberek elé, akik meg akarták fejteni a város múltjának titkait. Bár az ásatások mindig meglepetésekkel szolgáltak, mégsem hoztak a felszínre sok tárgyat, mivel az egymást követő korszakok lakói rendszerint eltüntették, vagy beépítették elődeik megmaradt értékeit.

Ez az ásatás, amelyről most beszámolunk, ebben a tekintetben kivételet képez, mivel rendkívül gazdag régészeti anyagot találtak, amely egyben nagy jelentőséggel is bír. A talált maradványok több mint kétezer év történetére derítenek fényt az első, salamoni templom időszakától kezdve egészen a török-ottomán korig.

Az ásatás színhelye a történelmi Jeruzsálem falain kívül, attól nyugati irányban fekvő Szent András skót templom melletti terület. A templom egy dombon áll, ahonnan széles kilátás nyílik a régi városalapra, a Hinnom-völgyre és a Sion-hegyre. A dombról délkeletre látható Siloám falu, majd odébb a távolban a judeai pusztá. A sziklás dombokat, amelyek a Hinnom-völgy Jeruzsálemmel szembeni oldalán emelkednek, az arabok „Ras ed-Dabous“-nak (gombostüfej, combcsont vég) nevezik. A régészeti kutatócsoport azért, hogy a helynek történelmi nevet adjon a Hinnom-völgyről és a helyrajzi fekvése miatt „Ketef Hinnom“ (Hinnom válla)-nak

nevezte el. A domb 755 m magas, míg a Hinnom-völgye fölé 80 m-re emelkedik. A Ketef Hinnom dombja azon a vízválasztón fekszik, amely a judeai pusztán halad át és a legalacsonyabb pontját itt éri el Jeruzsálem város területén, egészen megközelítve a történelmi várost. Egy másodrendű út, amely Jeruzsálemet összeköti a vízválasztó vonalán haladó főúttal, éppen a hegyoromtól északra ereszkedik alá. Azok az utazók, akik Jeruzsálemet délről közelítették meg, csak itt hagyhatták el a főutat, hogy a városba térjenek, tekintettel az alsóbb Hinnom-völgy meredek lejtőire.

A városfalakkal szembeni oldalon levő hely fekvése jó kilátást biztosított, de egyben stratégiai jelentőségű is volt. A domb éppen a Juda és Benjámin törzsek területeinek határvonalán fekszik, ahogyan azt a Józsué könyvében olvassuk: „Innen fölmege a határ a Ben Hinnom-völgynek a jebuszi hegyhát déli oldalánál, azaz Jeruzsálemnél. Majd fölmege a határ a hegytetőre, amely a Hinnom-völgyével szemben van nyugatra, és a Refaim-völgy északi szélén van“ (15,8).

A helyszín azon az úton fekszik, amely Dávid szülővárosát, Betlehemet összeköti Dávid fővárosával, Jeruzsálemmel. A másodfeleség bibliai története Gibeában a lévitával kezdődik, aki Betlehemből utazott északnak hazafelé Efraim-hegységébe másodfeleségével és szolgájával. A napnyugta éppen a keresztútnál érte, amelyik Jeruzsálembe, abban az időben a jebusziak által uralt városába vezetett: „De a férfi nem akart ott maradni ejszakára, hanem útra kelt, és eljutott Jebuszig, (azaz Jeruzsálemig). Amikor Jebusznál voltak, és már nagyon későre járt az idő, azt mondta a szolga az urának: Gyerünk, térjünk be ide a jebusziak városába, és szálljunk meg benne. Az ura azonban azt mondta neki: Ne térjünk be idegen városba, ahol nem Izrael fiai laknak, menjünk tovább Gibeáig“ (Bír 19, 10—12).

Pompejus Ketef Hinnom területét választotta ki haditábora számára J. e. 63-ban, amikor megtámadta a várost. Később J. u. 70-ben Titusz ostromfalat épített e hely közelében Josephus tanúsága szerint (Zsidó háború 6, 12:2), valamint táborhelyül is szolgált Jeruzsálem ostroma idején.

A mostani ásatást megelőzően Ketef Hinnom területén nem találtak semmi említésre méltót, bár tudták, hogy ezen a területen sziklasírok vannak. 1940-ben, amikor a skót templomhoz vezető utat építették, az S. A. Husseini által ásott mentőárok* a bizánci időszakból való maradványokat hozott felszínre, de ezeket sohasem tették közzé. Az 1970-es években a terület felszíni vizsgálata folyamán különböző időszakokból származó török cserép-, és épületmaradványokat gyűjtöttek össze és sziklasírokat találtak. Mindez, valamint a terület fontos fekvése a városfalakkal szembeni oldalon azt sugallta, hogy ezen a területen többféle tevékenység játszódott le a földműveléstől kezdve egészen a hadászatig (utak, erődítmények, táborhelyek).

Az ásatások három szakaszban folytak: 1975. augusztus, 1979. június—augusztus, 1980. augusztus—október, Gabriel Barkay, a Tel Avivi egyetem Régészeti Intézete magyar származású főkutatójának irányításával. Ahogyan a régész csoport egyre mélyebbre hatolt a sziklás talajba, úgy tárultak fel az egymás felett levő szinteken a történelem különböző korszakai.

1. A skót templomot 1927-ben építették; ezt megelőzően Ketef Hinnom kopár, sziklás domb volt, amelynek tetejét és lejtőit olajfák és szeder borította. A dombon két magányos épület állott: egy megerősített őrtorony, amelyet Van de Velde 1852-ben kiadott térképén Qasr el-Ghazal (gazella erőd)-nek nevezett, és a görögök által épített ipari raktárpépület, amelyet el-Haririyah (harir—selyem, arabul) néven ismertek. Az erődöt valószínűleg a korai török-ottomán időszakban építették azzal a rendelkezéssel, hogy ellenőrizze a Jeruzsálemtől délre vezető útvonalakat.

Ebből a korból több minden felszínre került az ásás nyomán: útrészlet, mezőgazdasági teraszok kertek számára, valamint kisebb tárgyak is, így erre a korra jellemző agyagpipák, török pénzek és egy görög-keresztény medallion az Újtestamentumból vett jelenetekkel díszítve. A sziklasírok egyikét, amelyet még az első templom idején véstek sziklába, a múlt század végén egy robbanás ösztörte, s ezt a török hadsereg fegyver- és töltény-raktárként használta. Ezt bizonyította a nagyszámú fegyver és más, a katonai élethez tartozó tárgyak, mint jelvények, gombok, pipák, játékkockák, patkók stb.

2. A domb északi részén a régészek egy nagy kőküszöböt, egy termet bolthajtásos mennyezettel szépen faragott kövekből, valamint fal és mozaik maradványokat találtak. Mindezek egy nagy bizánci templom részeit képezték, amelyet az 5—6. században építettek. A templomot erősen megrongálták a török uralom idején és sok épületekővet elhordtak, feltehetően a közeli Qasr el-Ghazal erőd építéséhez. A templom csupán a padlózat szintjén maradt épségben, de a megmaradt néhány falrészlet, ajtókeret, a szentély és oszloprészek segítségével sikerült rekonstruálni alaprajzát: a hajó mintegy 45 m hosszú és 25 m széles volt. Más maradványok ugyancsak bepillantást engednek a templom belső díszítésébe: színes üvegcserepek falmozaikról, különböző formájú és színű márvány padlóburkolat részletek, valamint egy szép padlómozaik részlet, amely fogolyadarat ábrázol, amint egy szőlőfűtről csipkedti a gyümölcsöt, szőlőindákkal és levelekkel körülvéve.

A közelben talált többi maradvány szintén ugyanehhez az épülethez tartozott. Ciszterna és más épületrészletek a templom mellett egy kolostor létét bizonyították. Különleges jelentősége volt egy kis bronz pénzérmének, amely az etiópiai Axum országából származott. Ez volt az első eset, hogy egy pénzérmét, amelyet ebben a távoli keresztény országban vertek, az ásás napvilágra hozott Palesztina területén. Feltehetően keresztény zarándokok hozták Jeruzsálembe a 4. század folyamán.

A bizánci korszak irodalmi forrásai több templomot említenek Jeruzsálemben. A kérdés az volt, hogy a sok közül melyikkel lehet azonosítani a most felfedezettet. Barkay és csoportja véleménye szerint ez a templom a „Falakon kívüli Szent György“ templomával azonos, amelyet még a „Dávid tornyán kívüli Szent György“ néven is ismertek. Ezt a templomot említik azok között, amelyekben a keresztényeket lemészárolták a perzsa hódítás idején 614-ben, a bizánci kor végén. A templom és a kolostor szerepelnek azon a listán, amely 35 helyiséget ír le; a leírás a város nyugati részében kezdődik. A mostani ásásig az volt a vélemény, hogy a templom nyugatabbra feküdt a várostól, amit most természetesen ki kell igazítani a megtalált maradványok fényében.

Szent György nevét, akinek a templomot szentelték, említi a bizánci korszakból származó görög feliratok egyike, amelyet a közeli Hinnom-

völgy sziklasírjának homlokzatára vésték fel. A templom nyilvánvalóan egyike volt annak a sorozatnak, amelyet a Betlehem—Jeruzsálem közti út hosszában építettek fel.

3. Miközben az ásatások a templom maradványai alatt folytak, a terület sarkában, a földben hamu és sötét égetett földkupacokat fedeztek fel. Később cserép főzőedényeket találtak a földre ásva, amelyek összetört égetett csontokat és hamut tartalmaztak. Ezek egyike kövekből alakított körrel volt kerítve és fedővel befedve. Nyilvánvalóan ez az elhamvasztott halottak temetője volt. A hamu és az égetett földkupacok a máglya helyét jelölték, ahol a halottakat elhamvasztották, a főzőedények pedig urnaként szolgáltak és a maradványokat tartalmazták. A római korból még találtak edényeket hasonló tartalommal a Damaszkuszkapu közelében, az északi fal mentén. Ezeken a helyeken a X. Római Légió pecsétjével ellátott csempeket találtak. A római legionáriusok kivételével Jeruzsálemben egyetlen más csoport sem hamvasztotta el halottait. A régi város nyugati részében, a citadella körzetében és délre, szemben a Ketef Hinnommal volt a X. Római Légió tábora, amely Jeruzsálem lerombolásától (J. u. 70), egészen Diokléciánusz idejéig, a 3. század végéig állomásozott itt. Ebben a temetőben tíz máglyahelyet és több, a halottak maradványait tartalmazó főzőedényt találtak. Ez volt az első temetkezési hely Jeruzsálemben, amelyet a római légió katonáinak lehet tulajdonítani.

A domb északi részén három, mélyen a sziklába vésett tárnát, az alján sírral, tártak fel. Ezekből a sírokból temetkezési áldozati tárgyak kerültek napvilágra a késői római korból, valószínűleg a 3. századból. A temetkezési helyek egyike, amelyet eredetileg az első templom korának végén vésték a sziklába, folyamatos használatról tartalmazott bizonyítékokat. Attól az időtől kezdve a perzsa, görög korai és késői római korokból tartalmazott tárgyakat. Ez az első temetkezési hely, amely ilyen hosszú ideig tartó használatról tanúskodik. A sziklasír későbbi használói nem takarították el a sírből az előző halottak maradványait, hanem saját halottaikat egyszerűen azokra helyezték.

A késői római időszakban Ketef Hinnom úgy látszik, hogy a város nyugati része és a „Sion-hegy“ körzete számára is temetkezési helyül szolgált. Az irodalmi források szerint a „Sion hegyen“ a zsidók mellett élt az első zsidó-keresztény gyülekezet is. Ezért lehetséges, hogy a temetkezési helyet Jeruzsálem zsidó lakossága használta, míg a halotthamvasztás a római legionáriusok gyakorlata volt. A talált maradványok nem adnak lehetőséget annak megállapítására, hogy kik temetkeztek ide, csupán a különböző temetkezési szokásokat sikerült tisztázni és a folyamatos temetkezést bizonyítani. A sziklasírokat elsőként kétségtelenül a zsidók használták.

4. Jeruzsálemet több mint 700 ismert sziklasír veszi körül a második (heródesi) templom időszakából. A halottak sziklába vésett sírokba való temetésének szokása jól ismert már a korábbi időkben, de ez az első eset, hogy olyan temetkezési helyet találtak, amikor a sírt mészke talajba ásták, illetőleg vésték.

A római kori sírok alatti szinten egy csoport, a sziklás talajba vájt sírt találtak a terület északi részében. Néhányuk olyan sír volt, amelyet kövel kerítették és durva kőlappal fedtek le. A sírok némelyikében nem találtak csontmaradványokat, amiből arra következtettek, hogy a csa-

láttagok összegyűjtötték halottaik csontjait egy gyűjtőkamrába (osszárium), ahonnan aztán a máshol levő családi sírbojtba temették el. A sírokban és környékükön római pénzeket találtak Coponius, Valerius-Gattus és Pontius Pilatus helytartók felirataival, a második templom időszakának végéről.

Ezen a szinten gyertyatartó formájú üvegpalack halmot fedeztek fel, amelyek közül több teljesen ép volt, s az 1. század közepéről származott, jóllehet ezeket a második században, tehát Jeruzsálemnek Titus általi lerombolása után is készítették. A második templom korából több sírt találtak, amelyek még az első templom idején készültek, kettő közülük a használat világos jeleit mutatta a Hasmoneusok és Heródes korából és még későbből is. A bizonyítékok többségükben pénzérmék voltak ebből az időszakból.

Egy másik sírban, amely főként az első templom, a babiloniai és a perzsa korból tartalmazott maradványokat, az első századból származó néhány olajlámpást, orsó alakú cseréppalackot és kenettartót találtak. Ugyanakkor a görög és a korai római korból is több tárgy került felszínre. A pénzérmék mellett említést érdemel egy férfi alakú ölomfigura és egy agyag függő, amely Bastet egyiptomi istennő fejét ábrázolta. A második templom korából származó leletek között igen sok ékszer volt, legtöbbször ezüsből, valamint különböző anyagból készült gyöngyök, de voltak kőedények és kerámia tárgyak is bőségesen. Olyan főzőedényre bukkantak, amely egyébként teljesen ép volt, csupán az oldalán fűrtak egy lyukat. Ilyen típusú átfűrt edényeket a templomhegy közelében és Jeruzsálem felsővárosában is találtak. Feltételezik, hogy ezeket a templomban használták kultikus célra és később kifűrták az oldalukat, hogy, miután rituálisan tisztátalanná váltak, többé ne használhassák.

5. Ennek a kutató ároknak legjelentősebb lelete kilenc sziklasír volt az első templom késői időszakából. A sírok különböző fokú károsodást szenvedtek az idők folyamán, amikor a későbbi nemzedékek követ akartak kibányászni erről a helyről. Legtöbbszörüknek a mennyezete beomlott, de a meglevő maradványok segítségével sikerült rekonstruálni a kamrák magasságát. A mennyezet és a homlokzat részeit kétségtelenül a közeli bizánci templom építéskor vitték el, a többi részeket a Betlehembe vezető út építéskor törték össze.

A sírok mindenikét aszerint az általános terv szerint képezték ki, amelyet Judában és Jeruzsálemben alkalmaztak az első templom késői időszakában, és amelynek építészeti részleteit máshol is megtalálták Juda területén. Ezek jómódú jeruzsálemi családok sírjai voltak, amelyekbe több egymásutáni nemzedék temetkezett. Nagyszerűen szemléltetik annak a kornak temetkezési szokásait, amelyet a Biblia szövegei is igazolnak. És habár mindenikük ugyanabból a korból való és szorosan egymás mellett helyezkednek el, mégis mindenikük különbözik a részleteket illetően.

A sírok majdnem mindenikének van egy 3×3 m nagyságú kamrája. A bejárattól lépcső vezet le a központi részig, amelyben három oldalon magasan kőpadokat faragtak a temetkezés céljára. Két sírban a sziklapadnak keskeny párkányt faragtak és azokba mélyedéseket véstek a halottak fejei számára. Egy padon négy testet helyeztek el. A második sírban a padok egyike annyira széles volt, hogy a testeket keresztbe fektették a padra. Itt hat fejtartót véstek a párkányba. Eddig még sehol sem találtak olyan sírt, ahol több fejtartót faragtak volna egymás mellé, hol-

ott ezt a gyakorlatot más helyekről is ismerték. (Gibeon, Khirbet el-Kôm és különösen Jeruzsálem más területein.) A sírok közül ötben a sziklapadok alatt különböző formájú vájatokat találtak, egyikük felállított dobozhoz hasonlított, a másik ovális, míg a harmadik L-alakú volt. Ezek a kamrák gyűjtőhelyül szolgáltak, ahová az elhunytak csontjait a temetkezési áldozati ajándékokkal együtt betették, amikor letakarították a padokat egy bizonyos idő elmúltával. Ezekben a kamrákban több nemzedék csontjait gyűjtötték egybe, hogy a padon helyet készítsenek az újonnan meghaltak részére. „Ézért őseid mellé foglak tétetni...” (2Kir 22,20). „Az az egész nemzedék is atyái mellé került” (Bir 2, 10).

A gyűjtőkamrák bejárati nyílásai négyszögűek, többé-kevésbé azonos nagyságúak, amíg a kamrák maguk különböznek méreteikben. A sírok némelyikében a bejárati nyílásnál lépcsőt is faragtak, hogy ezáltal is megkönnyítsék a be- és kimenetelt, amikor a csontokat gyűjtötték egybe.

A sírok egyikének (amely a későbbi török korban fegyverraktárul szolgált) különleges jelentősége van, mivel ez egy több kamrájú sziklasír, amelynek bejárati előkamrája és három temetkezési kamrája van. E három közül az egyiket mélyebbre, tehát alacsonyabb szintre vették, amelynek bejárata a felette levő kamra széles sziklapadja alatt nyílik. Ez a kiképzési mód a kétszintes sírkamrákkal egyedülálló az első templom időszakában. A bejárati kamrában a falak és a mennyezet találkozási pontjánál szögletes párkánykoszorút képeztek ki. Ez egy építkezési elem utánzása, amely erre a korra jellemző volt. Ez a szögletes párkánykoszorús díszítés jól ismert a Siloám-faluban levő judai nemesi sírokból és a királyi tisztartó sírjából. Ugyanakkor ez az építkezési elem megjelenik a kis-ázsiai Frigia és Lydia sírjaiban, valamint Kelet-Törökországban, Ararat at Van királysírjaiban is.

Valamennyi sírt kemény mészkőbe vették, közülük néhánynak jól kikészített, sima fala van. A sírok egyikében a kőfaragók szemmel láthatóan figyelembe vették a szikla természetes repedéseit és erezetét, amikor a sírt készítették. A tervezők általában az egyiptomi királyi (hosszú) könyök (52,5 cm) mértékegységet használták, de a mérőnádat is ismerték, ami 6 könyökkel egyenlő („... az oldalfülkék alapjától oldalra egy teljes mérőnádnnyira, vagyis hat könyöknyire“ Ezék 41,8). A többkamrájú sziklasírban ettől eltértek és a rövid egyiptomi könyök (45 cm) mértékét használták. A Biblia korában mindkét könyök mértékegységét ismerték, mivel említést tesz „a régi könyök mérték“-ről (2Kron 3,3), a másiktól való megkülönböztetésként. A két könyök használatát a királyság idejéből Megiddo és Lákis épületei is bizonyítják.

A leletek. Az első templom időszakából való sírokat az idők folyamán kirabolták és összetörték, s csupán néhány áldozati ajándék menekült meg a rablók kezétől, összekeveredve a későbbi korok tárgyaival. Az egyik sziklasírban (amely a 25-ös számot kapta) a kutatóknak szerencsésük volt, mert egy érintetlen gyűjtőkamrát találtak, amelynek eredeti tartalma teljesen ép volt, habár a temetkezési kamrák itt is teljesen üresen állottak. A gyűjtőkamra feltehetően azért maradt épen, mert a mennyezetről egy sziklaréteg levált és teljesen betakarta annak tartalmát. Ez az első épen maradt gyűjtőkamra az első templom időszakából a jeruzsálemi régészeti ásások történetében. Az ovális formájú kamra mintegy 3,70×2,00 m nagyságú volt. A szakemberek (antropológusok)

megállapítása szerint a maradványok legkevesebb 95 eltemetett személyre utalnak. A csontok mellett ezernél több más tárgyat is találtak.

A cserépedények három fő időszakot képviselnek: a) az első templom időszakának vége (J. e. 7., ill. korai 6. század), amely olyan edényeket tartalmazott, amelyek hasonlóak voltak a babiloniak által lerombolt Lákisban talált edényekhez); b) az első folytatásként a babiloniai és a korai perza időszakhoz tartozik (J. e. 6., ill. korai 5. század); c) ez a legkisebb csoport s mindössze 8 tárgy tartozik ide a késői görög korból (I. e. 1. század). Összetételük sajátos jellegük mellett bizonyít: nem voltak közöttük tároló korsók, főző vagy étkezésre szolgáló konyhaedények, hanem nagyrészt asztali palackok, kancsók, amelyek nyilvánvalóan bort tartalmaztak, valamint illatszer-tartók és olajlámpások. Különösen a korábbi időkből származó kerámiatárgyak között voltak olyan ritka darabok, amelyekhez hasonlókat csak igen keveset találtak a judai korai települések ásatásai alkalmával. A babiloniai korból származó edények az asszíriai kerámia hatását mutatják a J. e. 8—7. századokból. Egészen szokatlan lelet volt egy fürdőkád formájú kerámia szarkofág. Ehhez hasonló szarkofágot csak néhányat találtak Palesztina északi területén Megiddo és Beth-Seán környékén, és mivel eredetük Izraelen kívülre mutat, általában az asszíriai temetkezési szokások tartozékának minősítik.

A gyűjtőkamrában talált tárgyak között volt 40 db vas nyílvevő és egy kis bronz nyílvevő is, amelyet szkíta-iráni típusként ismertek. A nyílvevőket a babiloniai hadsereg hozta magával a J. e. 6. század elején. Némelyek közülük meg voltak görbülve, ami azt bizonyítja, hogy a harcban használták, mielőtt a gyűjtőkamrában elhelyezték volna. Ez a tény felveti azt a kérdést, hogy ez a sírhely vajon nem Jeruzsálem ostroma idején elesettek temetkezési helye volt-e?

Egy másik jelentős lelet egy kis sárgával és késsel díszített elefántcsontfehér üvegamfora volt. Az edényt homok magágyon készítették, amelynek nyomai most is láthatók a belsejében. Emellett még több, hasonló módon készített üveg edény darabot találtak. Az ilyen típusú üveg edényeket a J. e. 6—5. században készítették, és csak ritkán fordulnak elő a régészeti leletek között, Jeruzsálemben meg éppen ezek voltak az első ilyen darabok. Egy másik sziklasírban szakállas groteszk férfifej-formájú üvegfüggő került a felszínre. Hasonló fejformákat a Földközi-tenger környékének számos helyén és Palesztinában is találtak, de ez az első előfordulásuk Jeruzsálemben. Érdemes megjegyezni, hogy ezek luxustárgyaknak számítottak az üvegfúvás feltalálása előtt, amely később aztán az üvegtárgyak készítésének legelterjedtebb módszere lett.

A Biblia beszél nekünk, ha jelképesen is, Jeruzsálem gazdagságáról a királyság idejében. „A király elérte, hogy annyi lett Jeruzsálemben az ezüst, mint a kő...” (1Kir 10, 27). Több esetben is leírja Jeruzsálem kincstárának a hódítók általi kifosztását (1Kir 14, 26; 2Kir 25,15). Jeruzsálem asszonyait a próféták elítélik kérkedő ékszereikért és fényűző ruházatukért. „Azon a napon eltávolítja ékszereiket az Úr: a lábperceket, a napocskákat és holdacskákat, a függőket, karpereceket és fátylakat, a fejdíszeket, lábláncokat, díszes öveket, az illatszeres szelencéket és a talizmánokat, a gyűrűket és orrpereceket...” (Ézs 3, 18—21). A templom és a királyi palota kincstárai mellett a jeruzsálemi lakosoknak is nyilvánvalóan nagy mennyiségű ezüst rúd és ékszer volt a birtokában. Az ítéletnapja leírásakor Zofóniás próféta így szólt: „Kiírtják azokat, akik

ezüstöt méricskélnek... sem ezüstjük, sem aranyuk nem menti meg őket az Úr haragjának napján...“ (1, 11.18).

Az első konkrét bizonyítékokat az ezüst bőségére és a jeruzsálemi lakosság gazdagságára vonatkozóan a királyság végéről a Ketef Hinnom 25. sz. barlangjának gyűjtőkamrájában talált nagyszámú ékszer szolgáltatta. A fülbevalók némelyike, formáját tekintve, hasonlít az asszíriai nemesek által viselt fülbevalókhoz, amelyek Sennacherib asszír király domborművén (J. e. 8. század vége) láthatók. Később Jeruzsálem a perzsa Achemenida birodalom aranyművességének hatása alá került. A most talált ékszerek bizonyítják egyrészt Jeruzsálem gazdagságát, másrészt a kulturális kapcsolatokat, valamint az idegen hatásokat is a város lakói életében az első templom és a babilóniai hódítás időszakában.

A gyűjtőkamra tárgyleletei között volt egy kis barna mészkő pecsétnyomó is, amelyen óhéber írással tulajdonosa neve volt bevésve. Az ehhez hasonló pecsétnyomók közismertek, de legtöbbjük a régiségek piacáról származik, s csak igen ritkán mint régészeti ásatások leletei. A tulajdonos neve Palta, valójában rövidítése az olyan teoforikus neveknek, mint Pelatiah vagy Pelatjáhu. Ez a név, ugyanebben a betűösszetételben, megjelenik azon a feliraton is, amelyet a „Dávid városa“ városrészben végzett ásatáskor találtak az első templom időszakából. A név a pecsétnyomó felső részében tükörrírással van bevésve, míg az alsó részben palmaág látható, s a kettőt lótuszszimbó rajza választja el. Ez a beosztás közös a héber pecsétnyomókon a királyság késői időszakából. Ki volt Palta a pecsétnyomó tulajdonosa? Vajon az a tény, hogy az apja neve nincs megemlítve, azt jelenti-e, hogy korának jólismert személyisége volt? Lehet annak a családnak a neve, amelynek temetkezési helyét felfedezték? Lehet kapcsolatot keresni a név és az írott források által említett nevek között? Ezek mind olyan kérdések, amelyekre még nem lehet kielégítő és meggyőző választ adni.

Minden régész dédelgetett álma, hogy feliratos tárgyakat fedezzen fel Izrael, de különösen Jeruzsálem területén. És valóban, a sok meglepetés között, amelyben a régész csoportnak része volt, a legnagyobbat az jelentette, hogy a gyűjtőkamrában feliratokat találtak. Az ásatások során előkerült két kis hengeralakú ezüst tárgy, amelyeket a tekercsekhez hasonlóan göngyölitettek fel, a közepén megfelelő helyet hagyva, hogy zsinórt lehessen befűzni és úgy viselni a nyak körül. Amikor a szakértőknek, akik különleges módszert dolgoztak ki erre a célra, sikerült kigöngyölni ezeket, két ezüst fémtáblát kaptak, amelyek nagysága 97×27 mm és 39×11 mm volt. A fémtáblák anyaga lemezézüst volt (Vö.) „Társisból hozott lapított ezüst“ (Jer 10,9), teleírva óhéber írással. Az írás formája és a már időben elhelyezett héber feliratokkal való összehasonlítása azt mutatta, hogy a fémtáblák egyidősek a sziklasírok kiásásával és kezdeti használatával, tehát megközelítőleg a J. e. 7. század közepére tehetők. A feliratokat igen finoman vésték fel egy hegyes eszközzel. (Vö.) „Vasból készült íróvesszővel, rá van vésve gyémánt hegygel“ (Jer 17, 1).

A felirat kibetűzése mégis számottevő nehézséget okozott, mivel a betűket gyengén és sekélyesen vésték be és mivel sok volt a repedés és a hiányzó rész. Ezért még nem lehet egy teljes és meggyőző olvasatát adni a felirat valamennyi részének. A szakértők értékelése még folyik, s csak később fogják azt közzétenni. Itt most csupán előzetes és részleges eredményt lehet bemutatni. A nagyobbik fémtáblán 17 sort lehet meg-

jelölni, eredetileg valószínűleg 19 sort tartalmazott. Az írásszakértő (Ada Yardeni, az Izraeli Múzeumtól) azt állapította meg, hogy a két fémtábla kibetűzhető részéből kiderül, hogy a töredékes szöveg csaknem teljesen azonos a 4Móz 6, 24—26-ban található papi áldással: „Áldjon meg téged az Úr, és őrizzen meg téged! Ragyogtassa rád orcáját az Úr, és könyörüljön rajtad! Fordítsa feléd orcáját az Úr és adjon neked békességet!“ A kisebbik felirat, amelyik kevésbé ép állapotban maradt fenn, első sora valószínűleg a tulajdonos nevét tartalmazza: Benajáhu vagy Shebanjáhu. Ezután itt is a papi áldás következik, de egy kissé eltérő formában, mint a fenti versek. Ez a papi áldás egy másik rövidebb formájára emlékeztet: „Legyen kegyelmes hozzánk az Isten, áldjon meg bennünket és ragyogtassa ránk orcáját!“ (Zsolt 67, 2).

Úgy látszik a papi áldás közforgalomban volt a nép között a királyság korában, hatása magából a Bibliából és a korai héber feliratokban is kimutatható. A papi áldás ugyanakkor hatott az imádságsszövegekre is, amit a jelenlegi imakönyv, Siddur is tükröz: „Áldj meg minket, Atyánk, a te arcod világosságával“. Ilyenformán a papi áldás nemcsak a papi osztály kizárólagos kiváltsága volt, hanem közkezen forgott a nép körében is.

A bibliai szöveg legkorábbi töredékét mostanig a Nash Papyrus néven ismert kézirat tartalmazta a második templom korából, kb. J. e. 100-ból, valamint a kumráni esszénus közösség kézíratai, amelyek közül a legkorábbi a J. e. 3. század második feléből származik. A fémtáblák szövegei ennél fogva a legkorábbi bibliai szövegtöredékek, amelyek az első templom időszakába mennek vissza. A bibliakutatás általában elismeri, hogy a papi áldás a Pentateuch negyedik forrásához, a Papi Irathoz tartozik, de a vélemények különböznek a forrás időpontját illetően. A jeruzsálemi ezüst fémtáblák segítségével most azt a megállapítást tehetjük, hogy a papi áldás olyan korai szöveg, amely már az első templom időszakának a végén közismert volt. A tekintéllyel bíró szövegeknek nemes fémekre, mint arany és ezüst, való felírása jelentőségét igazolja egyrészt az a szokás, amelyet a második templom időszakában Jeruzsálemben élő alexandriaiak gyakoroltak, miszerint arannyal írták fel törvénytekerésre az istennév betűit, a szent tetragrammatont, másrészt az a tény, hogy más kultúrákban is található arany és ezüst fémlemezre írt feliratok.

Ez az első eset, hogy egy ilyen jellegű tárgy az első templom időszakából felszínre került régészeti ásatás segítségével, ugyanakkor ez az első alkalma annak is, hogy Izrael istenének, Jahvehnek a neve egy korai feliraton, Jeruzsálemben megjelenik. A fém amulettek viselésének szokását, amelyre a Pentateuch verseit írták fel, a szamaritánusok gyakorolták a késő római és a bizánci korban. Az ásatás nyomán megismert fémtáblák most azt bizonyítják, hogy ez a szokás valójában egyenes folytatása volt egy jóval korábban gyakoroltnak. Hasonló módon felcsvart fémtáblákat, általában bronzból és ólomból, amelyek szintén amulett-jellegű feliratokat tartalmaztak, már korábban is találtak Palesztina területén, de ezek a római korból és későbbi időszakból származnak.

A feliratok természete és a fémtáblák formája mutatja, hogy ezek amulettekként vagy varázsigékként szolgáltak. A Pentateuch is bizonyítja, hogy ez a szokás igen elterjedt volt már a korai Izrael életében: „Legyen ez jelként a kezeden és emlékeztetőül a homlokodon“ (2Móz 13, 9; 5Móz 6, 8). A bibliai bölcsesség-irodalom említi, hogy a bölcs mondáso-

kat a nyak körül viselték, az ujjak köré csavarták, vagy az ember szívébe írták be: „Mert ékes koszorú ez a fejedén és ékszer a nyakadon!” (Péld 1,9). „Kösd mindenkor a szívedre, hordozd a nyakadra fűzve!” (Péld 6, 21).

A kutatóknak az a véleménye, hogy egy olyan tárgy viselése, amelyre a Törvény szövegéből írtak fel, „tefillim” eredete a (tefillim=imaszíj-jak), amelyeket imádság közben a homlokra és a bal karra kötnek. A homlokra erősített imaszíjjon egy kis doboz van, amelyben négy bibliai hely található pergamenre írva: 2Móz 13, 1—10. 11—17; 5Móz 11, 13—22; 6, 4—10. Mielőtt a tefillim viselésének pontos formáját és előírásait megállapították volna, a „jel” és az „emlékeztető” viselésére szolgáló tárgyak a kézen és a fejen hasonlóak voltak az ásatáskor megtalált tekercs alakú ezüst fémtáblához.

Osszegezve az elmondottakat a következő megállapításokat tehetjük:

1. Ketef Hinnom egyike a leggazdagabb ásatási helyeknek Jeruzsálemben. A megtalált sziklasírokat eredetileg a judai királyság korszakának a végén, a J. e. 7. században vésték a sziklás talajba. Ketef Hinnom annak a kiterjedt nekropolisznak a részét képezi, amely Jeruzsálemet minden oldalról körülvette. Ez a temető nyugaton kiterjedt a Hinnom-völgy hosszában, a mai Jaffa-kapu irányában, le a völgy alsóbb részéig, közel a Kidron-völgygel való csatlakozásáig. Az ősi Jeruzsálem nyugati temetője most az északihoz csatlakozik a Damaszkusz-kapu körzetében, valamint a judai nemesi családok temetőjéhez Siloam-faluban. A nyugati temető megtalálása nagy fontosságú hozzájárulás volt Jeruzsálem területének a meghatározásához és annak megállapításához, hogy a város milyen irányban fejlődött a királyság végén. A Hinnom-völgyben és a Ketef Hinnomon levő sziklasírok azt igazolják, hogy a J. e. 8. századtól kezdve a város a nyugati dombra (ma Sion-hegye) is kiterjedt. A sírok elhelyezése mintegy külső határvonal, aminek alapján meghatározhatjuk a „nagy város” (Jer 22, 8) terjedelmét az első templom időszakának végén, nem sokkal a J. e. 586-ban bekövetkezett lerombolása előtt.

2. Az ásatás bebizonyította, hogy a sziklasírokat folyamatosan használták a babiloniai hadsereg ostroma utáni, tehát J. e. 586 utáni időben is. Ez a felfedezés az első konkrét bizonyíték amellett, hogy Jeruzsálem folyamatosan lakott volt a babiloniai uralom idején is. Mostanig az volt az általános feltételezés, hogy a várost teljesen lerombolták és a lakosai sem éltek túl a pusztítást. Mindenesetre valószínűtlennek látszik, hogy Jeruzsálemben temetkezés lehetett — amit pedig a sírok bizonyítanak —, ha nem voltak lakói. A sziklasírok, amint az megállapítást nyert, családi sírok voltak, és úgy látszik, hogy azok a családok folytatták itt halottaik eltemetését J. e. 586 után is, amelyeknek ősei készítették a sírokat az első templom időszakának végén.

Jeremiás próféta, aki szemtanúja volt Jeruzsálem elpusztításának, egy csoport férfiról beszél, akik Sikemből, Silonból és Samariából jöttek és útközben átmentek Micpán, hogy áldozatot mutassanak be a templomban (41, 8). Ez azt mutatja, hogy Jeruzsálemben nemcsak a túlélőknek egy csoportja maradt meg, hanem a templom romjai körül az istentisztelet is folytatódott, ahová a Judán kívüli távoli területekről is jöttek az emberek. A babiloniai uralom idején Jeruzsálemnek volt mezőgazdasági hátországa is azokból „a szőlőművesekből és szántóvetők” (Jer 39, 10), akiket nem vittek fogságba, hanem Betlehem környékén és Benjámin te-